

شهر تاریخی بلقیس اسفراین

پیرایه های هنر و معماری

علیرضا نجفی ، احمد نیک گفتار ، حامد ونیسه شناس

اداره کل میراث فرهنگی ، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان شمالی
پایگاه ملی میراث فرهنگی شهر تاریخی بلقیس اسفراین و سکونت گاههای کهن منطقه

۱۳۹۴

سرشناسه : نجفی ، علیرضا ، ۱۳۵۲ .
عنوان و نام پدید آورندگان : شهر تاریخی بلقیس اسفراین ، سیری بر جلوه های هنر و معماری / علیرضا نجفی ،
احمد نیک گفتار ، حامد وظیفه شناس .
مشخصات نشر : اسفراین ، شکوفه سیب ، ۱۳۹۴ .
مشخصات ظاهری : ۲۹۵ ص ، مصور (رنگی) ، نمودار ، نقشه (رحلی) ۲۱، ۲۹ س م .
شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۹۵۱۱۳-۷-۲
وضعیت فهرست نویسی : فیپا .
یادداشت : کتابنامه : ص . ۲۹ .
موضوع : اسفراین .
شناسه افزوده : نیک گفتار احمد ، ۱۳۶۲ -
شناسه افزوده : وظیفه شناس حامد ، ۱۳۶۶ -
رده بندی کنگره : ۳۹۴ از ۴۰۳ / DSR ۲۰۷۳
رده بندی دیویی : ۹۵۵ / ۵۰۲۴۲
شماره کتاب شناسی ملی : ۴۰۵۰۴۶۶
نوبت چاپ : اول ، ۱۳۹۴

عنوان : شهر تاریخی بلقیس اسفراین ، سیری بر جلوه های هنر و معماری
گروه نویسندگان : علیرضا نجفی ، احمد نیک گفتار ، وظیفه شناس
ویرایش : علیرضا نجفی ، علی اصغر قلیزاده
صفحه آرایی و طراحی جلد : فهیمه محمد پور ، علی اصغر قلیزاده
نوبت چاپ : چاپ اول ، بهمن ۱۳۹۴
شمارگان : ۱۰۰۰

اداره کل میراث فرهنگی ، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان شمالی
پایگاه ملی میراث فرهنگی شهر تاریخی بلقیس اسفراین و سکونت گاههای کهن منطقه

انتشارات شکوفه سیب shokofehseab93@gmail.com

حق چاپ برای پایگاه ملی میراث فرهنگی شهر تاریخی بلقیس اسفراین و سکونت گاههای کهن منطقه محفوظ است .

این کتاب حاصل تلاش تعداد زیادی از کارشناسان حوزه میراث فرهنگی در حدود شش سال در راستای حفاظت، بررسی، مطالعه، کاوش، مرمت و معرفی در شهر تاریخی اسفراین (شهر بلقیس) یکی از بزرگترین مجموعه شهرهای تاریخی خشت و گل ایران می باشد.

این مجموعه بزرگ تاریخی که با توجه به غنا و ارزش های تاریخی، فرهنگی و معماری در سال ۱۳۸۰ به شماره ۴۴۹۷ به ثبت آثار ملی در آمده است، نظر به اهمیت و جایگاه آن در سال ۱۳۸۷ به عنوان پایگاه میراث فرهنگی معرفی و پایگاه در سال ۱۳۸۹ عملاً راه اندازی و فعالیت های مطالعاتی، پژوهشی و مرمتی خود را در این مجموعه آغاز نموده است.

تاکنون هفت فصل اوشر باستان شناختی در این مجموعه انجام گرفته که بیشتر متمرکز بر قسمت معروف به تپه منار مجموعه و اخیراً ارگ بوده است که نتایج آن در بخشهای این کتاب آورده شده است. کار مطالعات تاریخی و حفاظت و مرمت نیز توسط تعدادی از مشاورین مطرح این حوزه صورت گرفته و همزمان اقدامات حفاظت و مرمت نیز در قسمتهایی از مجموعه شامل برج و باروی ارگ - باروی شارستان - بنای مقبره شیخ آذری و ... انجام گرفته است. اقدامات کامل پژوهشی و مرمتی این مجموعه تاریخی با توجه به وسعت بالای آن نیاز به تلاش و پشتکار مضاعف در سالیان متمادی می باشد که انشاءالله با توجه به برنامه ریزی های انجام گرفته این امر محقق خواهد شد و این مجموعه عنایم تاریخی به عنوان یکی از بزرگترین مجموعه های تاریخی، فرهنگی و گردشگری منطقه و کشور به سبب ارتقاء سطح فرهنگی، اقتصادی و گردشگری منطقه خواهد گردید.

در تهیه مطالب این کتاب مسئولین، همکاران و دوستان زیادی تلاش نموده اند که جا دارد از زحمات آنان تقدیر و تشکر شود: جناب آقای سویدانلوئی مدیر کل محترم میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان شمالی و جناب آقای مهندس عزیزی مدیر کل محترم امور پایگاههای سازمان که مشوق تهیه و چاپ این کتاب بوده اند، جناب آقای دکتر قوامی نماینده محترم مردم شریف اسفراین در مجلس شورای اسلامی و جناب آقای عابدی فرماندار محترم شهرستان اسفراین که در تخصیص بودجه این مجموعه توجه خاص نموده اند، آقایان احمد نیک گفتار کارشناس ارشد باستان شناسی پایگاه و حامد وظیفه شناس کارشناس ارشد مرمت و احیاء بناها و بافت های تاریخی تلاش زیادی در گردآوری مطالب این کتاب نموده اند. جناب آقای علی اکبر وحدتی معاونت محترم میراث فرهنگی استان، آقای محمد محمدی مسئول محترم نمایندگی میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری شهرستان اسفراین، اعضای گروه باستان شناسی مجموعه

در هفت فصل کاوش، شرکتهای مهندسین مشاور که به حق مطالب ارزنده‌ای را در این مدت ارائه کرده - اند، پیمانکاران حوزه مرمت مجموعه در این مدت و کلیه همکاران اداره کل و همچنین همکاران یگان حفاظت پایگاه و همکاران سابق پایگاه که همکاری و تلاش زیادی را در این مدت با پایگاه داشته اند . همچنین از خانواده محترم همکاران پایگاه که در این مدت با صبر و شکیبایی خود باعث تلاش مضاعف همکاران پایگاه در معرفی و ارتقاء سطح پایگاه و همچنین تألیف این کتاب شده اند کمال تشکر و قدردانی دارم . جا دارد از زحمات جناب آقای قلیزاده ، مسئول محترم انتشارات شکوفه سیب که در اجرای طرح و چاپ و نشر کتاب همکاری نموده اند نیز تقدیر و تشکر نمایم.

در پایان ضمن تشکر از همه عزیزان و خوانندگان محترم ، یادآوری می شود این کتاب دارای کاستی ها و اشتباهاتی خواهد بود که اما است در چاپ‌های آتی ، ضمن برطرف نمودن آن نسبت به تکمیل و ارتقاء سطح علمی مطالب کتاب اقدام گردد .

علیرضا نجفی

مدیر پایگاه ملی میراث فرهنگی شهر تاریخی

بلقیس اسفراین و سکونت گاههای کهن منطقه

زمستان ۹۴

www.ketab.ir

فهرست مطالب:

۱.....	مقدمه
۴.....	فصل اول: جغرافیا و اقلیم
۵.....	موقعیت جغرافیایی و سیاسی
۸.....	ویژگی های اجتماعی و اقلیم
۹.....	جغرافیای طبیعی
۱۱.....	گسل ها
۱۱.....	پیشینه ی لرزه خیزی منطقه
۱۲.....	خاک ها
۱۶.....	کوه های اسفراین
۱۹.....	منابع آبی
۲۱.....	مهم ترین رودخانه های محدوده شهرستان اسفراین
۲۶.....	اقلیم
۲۷.....	بادها
۲۸.....	دما
۲۹.....	بارندگی
۳۰.....	روزهای یخبندان
۳۱.....	پوشش گیاهی
۳۳.....	حیات وحش
۳۳.....	جغرافیای اقتصادی
۳۳.....	کشاورزی
۳۴.....	دامداری

فصل دوم: جغرافیای تاریخی و سیاسی اصفراین	۳۸
جغرافیای تاریخی و سیاسی اصفراین	۳۹
منابع و مآخذ	۵۴
فصل سوم: بر اساس مدارک تاریخی و باستان‌شناختی	۵۷
مقدمه	۵۸
اصفراین بر سر راه‌های ارتباطی جرجان - نیشابور	۶۱
راه‌های تجاری قدیم اصفراین	۶۴
الف- راه‌های تجاری اصفراین از اوایل اسلام - ایلخانیان	۶۴
راه تجاری جرجان - اصفراین	۶۴
ب - راه تجاری اصفراین - نیشابور	۷۶
۱- راه تجاری اصفراین - ارغیان - نیشابور	۷۶
۲- راه تجاری اصفراین - مهرگان - نیشابور	۸۰
راه‌های تجاری اصفراین از دوره ایلخانیان - افشاریه	۸۳
راه تجاری اصفراین - ارغیان - توس	۸۳
راه‌های تجاری اصفراین در زمان افشاریه - قاجاریه	۸۵
راه تجاری سبزوار - اصفراین - بوزنجر (بجنورد)	۸۵
نتیجه‌گیری	۸۶
منابع و مآخذ	۸۸
فصل چهارم: وجه تسمیه شهر تاریخی اصفراین	۹۰
وجه تسمیه شهر تاریخی اصفراین	۹۱
مختصری بر تاریخچه شهر تاریخی اصفراین	۹۲
منابع و مآخذ	۹۳
فصل پنجم: بررسی و شناخت ساختار معماری: ۱- ارگ ۲- شارستان ۳- ربض	۹۴
مقدمه	۹۵
اصول معماری ایرانی	۹۶
پیشینه تاریخی انواع قلعه‌ها و ساختار معماری آن در ایران	۹۷
قلعه‌های کوهستانی مهم	۹۷
قلعه‌های دشتی یا جلگه‌ای	۹۷

عناصر مهم تشکیل دهنده ارگ حکومتی	۹۷
۱- بارو	۹۷
۲- برج	۹۸
۳- خندق	۹۸
۴- مردگرد	۹۸
۵- مزغل	۹۹
۶- کنگره	۹۹
۷- دروازه	۹۹
ساختار شهر تاریخی اسفراین (شهر بلقیس)	۱۰۰
۱- ارگ	۱۰۰
۱-۱- برجها و ساختار آنها	۱۰۳
۱-۲- مردگرد	۱۰۶
۱-۳- مزغل	۱۰۷
۱-۴- کنگره	۱۱۱
۱-۵- دروازه های ارگ :	۱۱۲
۱-۶- اتاق تفتیش :	۱۱۴
۱-۷- ساختار معماری داخل ارگ :	۱۱۵
۱-۸- حیاط مرکزی	۱۲۱
۱-۹- پشته های خاک اطراف دیوار ارگ	۱۲۴
دلایل مختلف ایجاد پشته های خاک	۱۲۵
۱-۹-۱- تقویت برج و بارو	۱۲۵
۱-۹-۲- ایجاد حفاظ در زمان حمله دشمن در دوره استفاده از منجنیق و توپخانه	۱۲۵
۱-۹-۳- مصطبه سازی جهت انتقال مصالح به بالای ارگ	۱۲۵
۱-۱۰- خندق	۱۲۸
۱-۱۱- نقب ها	۱۳۲
۱-۱۲- گاهنگاری ارگ	۱۳۳
محدوده شهر (شارستان)	۱۳۳
۲- شارستان	۱۳۳
۲-۱- شارستان شهر تاریخی اسفراین در متون تاریخی	۱۳۴
۲-۲- شارستان شهر تاریخی اسفراین از دیدگاه سفرنامه نویسان و باستان شناسان	۱۳۵
۲-۳- حصار شارستان	۱۳۵
۲-۴- دروازه های شارستان	۱۳۷

- ۱-۴-۲- دروازه شرقی (معروف به دروازه نیشابور) ۱۳۸
- ۲-۴-۲- دروازه شمال غربی (دورازه جرجان) ۱۳۸
- ۳-۴-۲- دروازه جنوبی ۱۳۹
- ۴-۴-۲- دروازه شمالی ۱۳۹
- ۵-۲- بازار شهر ۱۴۰
- ۶-۲- تپه منار (مسجد جامع شهر تاریخی اسفراین) ۱۴۲
- ۱-۶-۲- پیشینه تاریخی مسجد جامع اسفراین ۱۴۳
- ۲-۶-۲- پیشینه کاوش های باستان شناختی در تپه منار ۱۴۴
- ۳-۶-۲- معماری و آثار مکشوفه در کاوش های باستان شناسی در تپه منار ۱۴۵
- تالار ستون دار ۱۴۵
- ساختار (مسجد- مدرسه) ۱۴۸
- ۷-۲- کارگاه های صنعتی (محله صنعتگران) شهر بلقیس ۱۵۱
- ۸-۲- گورستان شهر ۱۵۳
- ۹-۲- کوره سفالگری ۱۵۴
- ۱۰-۲- شناخت ساختار معماری آب انبار ها ۱۵۶
- ۱-۱۰-۲- آب انبارهای دشتی ۱۵۷
- ۲-۱۰-۲- آب انبارهای شهری و روستایی ۱۵۷
- ۳-۱۰-۲- نحوه آب بستن آب انبارها ۱۵۷
- ۴-۱۰-۲- اجرای ساختمان آب انبار ۱۵۷
- ۵-۱۰-۲- گودبرداری ۱۵۸
- ۶-۱۰-۲- اجرای پوشش تاقی مخزن ۱۵۹
- ۷-۱۰-۲- آب انبارهای مکشوفه از کاوش های باستان شناسی در شهر تاریخی بلقیس اسفراین ۱۶۰
- ۱-۷-۱۰-۲- موقعیت استقرار آب انبارها در مجموعه ۱۶۱
- ۲-۷-۱۰-۲- عناصر مختلف تشکیل دهنده آب انبارهای شهر بلقیس ۱۶۳
- ۳-۷-۱۰-۲- منبع تامین آب، آب انبارها ۱۶۳
- ۴-۷-۱۰-۲- دلایل قرارگیری آب انبار خارج از شارستان ۱۶۳
- ۵-۷-۱۰-۲- آب انبار ضلع جنوبی شارستان ۱۶۳
- ویژگی های معماری ۱۶۳
- ۶-۷-۱۰-۲- آب انبار ضلع شمالی ۱۶۶
- ویژگی های معماری ۱۶۶
- ۶-۷-۱۰-۲- آب انبار ضلع شمالی ۱۶۶
- ۷-۷-۱۰-۲- مقایسه دو آب انبار حاصل از کاوش (شمالی و جنوبی) شهر بلقیس ۱۶۹
- ۸-۷-۱۰-۲- نمونه آب انبار های تاریخی موجود در شهرستان اسفراین ۱۷۰
- ۹-۷-۱۰-۲- نقشه های بازسازی شده از فضاها و اجزاء معماری آب انبار ضلع جنوبی شارستان ۱۷۰

۱۷۲.....	۱۰-۷-۱۰-۲ پوشش آب انبارهای شهر بلقیس
۱۷۳.....	۱۰-۷-۱۰-۲ پوشش آب انبار
۱۷۲.....	۱۱-۲ بررسی زندگینامه، تالیفات و معماری مقبره شیخ آذری
۱۷۲.....	۱-۱۱-۲ زندگینامه
۱۷۳.....	۲-۱۱-۲ آثار شیخ آذری
۱۷۵.....	۳-۱۱-۲ بررسی معماری مقبره شیخ آذری
۱۷۹.....	۱۲-۲ گاهنگاری شارستان
۱۸۱.....	۳-ریض شهر تاریخی اسفراین
۱۸۲.....	۱-۳ رباط شهر تاریخی اسفراین (منزلگاه اسفراین)
۱۸۲.....	۱-۱-۳ ساختمان های، ان راهی
۱۸۲.....	۲-۱-۳ پیشینه تاریخی
۱۸۲.....	۳-۱-۳ کاروانسرا
۱۸۳.....	۴-۱-۳ رباط
۱۸۴.....	۵-۱-۳ معماری کاروانسراها و رباط
۱۸۴.....	۶-۱-۳ رباط شهر تاریخی اسفراین
۱۸۸.....	۲-۳ مجموعه یخچالهای شهر تاریخی اسفراین
۱۸۸.....	۱-۲-۳ تاریخچه یخچال
۱۸۹.....	۲-۲-۳ فلات ایران سرزمین یخچال ها
۱۸۹.....	۳-۲-۳ معماری یخچال ها
۱۸۹.....	دیوار سایه انداز
۱۹۰.....	حوضچه های تهیه یخ
۱۹۱.....	مخزن یخ
۱۹۷.....	مجموعه یخدان های مجاور شهر بلقیس
۱۹۸.....	نظریات در مورد یخدان ها
۲۰۲.....	منابع و مآخذ
۲۰۶.....	فصل ششم: تأملی بر وضعیت هنرها و حرف در شهر تاریخی بلقیس اسفراین براساس یافته های باستان شناختی
۲۰۷.....	مقدمه
۲۰۷.....	هنر نساجی
۲۰۷.....	شواهدی از تولید پارچه های قلمکار
۲۰۹.....	هنر فلز کاری
۲۱۸.....	سکه های شهر تاریخی اسفراین

- ۲۲۱..... ب. سکه‌های اهدایی و به دست آنداز بررسی سطحی
- ۲۲۲..... ج. سکه‌های به دست آمده از کاوش های مناطق همجوار
- ۲۴۵..... هنرمعرق کاری و کاشی کاری
- ۲۴۵..... هنرمعرق کاری
- ۲۴۶..... هنر کاشی کاری
- ۲۵۱..... هنرموزاییک سازی
- ۲۵۲..... هنرمجسمه سازی
- ۲۵۲..... مجسمه های سفالی
- ۲۵۲..... الف- مجسمه های قالبی
- ۲۵۳..... ب- مجسمه های توپر
- ۲۵۵..... آثاروشواهدوسایل روشنایی
- ۲۵۵..... پیه سوز
- ۲۵۸..... شواهدی از هنر آرایش
- ۲۵۸..... وسایل آرایشی
- ۲۵۹..... شواهدی از اهمیت نظافت و بهداشت
- ۲۵۹..... سنگ پای مکشوفه از کاوش
- ۲۶۰..... شواهدی از هنر گچبری
- ۲۶۰..... گچبری
- ۲۶۰..... پیشینه گچبری
- ۲۶۱..... گچبری های مکشوفه از شهر بلقیس
- ۲۶۲..... نمونه گچبری های مکشوفه از تپه منار
- ۲۷۳..... منابع و مأخذ

مقدمه:

ایران به عنوان یکی از کشورهای کهن جهان و با سوابق تاریخی فراوان، نمونه‌ی بسیار با ارزشی از ژرفای اعتقادات، اندیشه‌ها، تجارب و میراث فرهنگی بشر است. عصر فعلی عصر ارتباطات به شمار می‌آید و دوره تکامل روابط فرهنگی و اجتماعی است. در این شرایط ملتی که ارزش‌های فرهنگی و اعتقادی بالایی دارد می‌تواند پیشینه و سوابق تاریخی و سیاسی و اجتماعی خود را به جهانیان بنمایاند.

شهرستان اسفراین دارای آثار تاریخی فراوان و پیشینه تاریخی و سیاسی مهم است که امروزه در جنوب شرقی استان خراسان شمالی قرار گرفته و از شمال به شهرستان بجنورد، از شمال شرقی به شهرستان شیروان، از شرق به شهرستان فاروج، از غرب به شهرستان جاجرم و از جنوب و جنوب شرقی به استان خراسان رضوی محدود می‌شود. شهرستان اسفراین از سابقه تاریخی دیرینه برخوردار می‌باشد و آثار بر جای مانده از استقرارهای پیش از تاریخ تا دوره اسلامی در سراسر این شهر به‌شمار می‌آید. از پویایی فرهنگ این خطه در تاریخ ایران زمین دارد. محوطه‌ها و تپه‌های پیش از تاریخی در بخش‌های مختلف این شهرستان از جمله محوطه‌های توی ۱ و ۲، نانوی تپه، گوی تپه، نقیمنگ آستو، تپه قمری و نیز استقرارگاه‌هایی هم چون اردوگاه اردغانی که جملگی به دوره پیش از تاریخ تعلق دارند، نشان‌دهنده قدمت و غنای منطقه در دوره پیش از تاریخ هستند. شهرستان اسفراین در دوره تاریخی، به‌ویژه در دوره‌های اشکانی و ساسانی نیز همواره جزو ولایات مهم به‌شمار می‌رفته و بارها در متون تاریخی و جغرافیایی از آن نام برده شده است. پراکندگی زیاد آثار دوره اشکانی و ساسانی در این منطقه (قزلقلعه شاه جهان، تپه خم، قزلقلعه دهک و...) گواه شکوفایی این خطه در آن دوران است.

در دوره اسلامی نیز اسفراین به دلیل قرار داشتن بر سر راه کاروانرویی که منتهی به جرجان رونق خاصی یافته و بیش از پیش شکوفا شده است. بازتاب این شکوفایی را در پراکندگی فراوان آثار دوره اسلامی در این شهرستان، با ذکر نام منطقه در منابع کهن تاریخی و ظهور چهره‌هایی نامدار از این خاک، طی قرن‌های اولیه و میانی اسلامی می‌توان مشاهده کرد. این شهر طبق منابع تاریخی در سال ۳۱ هجری قمری به وسیله عبدالله بن عامر گشوده شد و مردم آن به تدریج مسلمان شدند. در قرون اولیه اسلامی به ویژه قرن سوم و چهارم ه. ق به علت پایتخت شدن نیشابور در دوره طاهریان این شهر هم که از توابع نیشابور محسوب می‌شد از رونق و شکوفایی خاصی برخوردار بود، تا جایی که ثعالبی در قرن چهارم از آن دیدن کرده در مورد آن می‌نویسد: «به سال ۴۰۰ به اسفراین رفتم و به بارگاه و قصر حاکم اسفراین ((فضل بن علی اسفراینی)) که دوستدار عالمان و دانشمندان و ادیبان بود، مهمان شدم و از خوان نعمت وی بهره‌مند گردیدم و در قصر فضل بن علی با ادیبان ملاقات کردم» (ثعالبی، ج ۶، ۱۴۰۴). وی به وصف اسفراین در بین نواحی نیشابور پرداخته می‌نویسد: «{ فضل بن علی } الان حاکم و زعیم اسفراین و ناظر بر امور آن شهر است و متفکک مصالح حکومتی اسفراین می‌باشد و به طفیل نیک اندیش و خرد فضل بن

علی ، اسفراین چون حرم امن و بهشت جاوید شده و آبادان گردیده است در حالی که دیگر نواحی نیشابور خراب و عمدتاً مختل بود و اسفراین در نواحی نیشابور همچون درخششی در تاریکی بود « (یتیمه الدهر، ج ۴، ۱۳۶۶: ۴۳۸). در دوره سلجوقیان شهر اسفراین هم که یکی از شهرهای نیشابور محسوب می شد از رونق و شکوفایی خاصی برخوردار بوده است. در مورد شکوفایی اسفراین شریف ادریسی جغرافیدان قرن ۶ هجری که کتاب نزهه المشتاق فی اختراق الافاق را به سال ۵۴۸ هجری تألیف کرده است می نویسد: « اسفراین شهر متوسطی است به نیشابور ، و اسفرائینیان با آداب و رسوم شهری اند و اسفرائین محل تجارت و ارزاق است » (ادریسی، ج ۲، ۱۹۸۹: ۶۹۰-۶۹۳). همزمان با حملات مغولان و تخریب نیشابور این شهر هم ویران و برای مدتی از رونق و اهمیت آن کاسته می شود. با روی کار آمدن سلسله ایلخانان و ثبات سیاسی و تغییر راه ارتباطی نیشابور به اسفراین به مسیر توس به اسفراین نه تنها این شهر مقامیت ویژه ای بدست می آورد، بلکه اهمیت اسفراین دو چندان می شود و حتی از تابعیت نیشابور خارج می گردد. اسفراین از این دوره تا دوره صفویه به عنوان یکی از مراکز مهم ضرب سکه در خراسان مطرح بوده است. شهر اسفراین در دوره تیموری بیشترین حملات و خرابی را متحمل شد که شرف الدین یزدی حملات تیمورلنگ به منطقه اسفراین را در کتاب ظفرنامه چنین گزارش داده است:

«... و صاحب قران (تیمورلنگ) از آنجا از نیشابور به ساعات اقبال سوار شده و به جانب اسفراین که گماشتگان امیر ولی داشتند روان شد و مقارن وصول که مدم هنر به تعیین یورت و مقام و اندیشه نزول و ضرب خیام مشغول بودند ، حکم جهان مطاع پنفاذ پیوست کار سهر باز در خساگر نصرت به شعار بی توقف چپرها و سپرها گرفته روی به حصار نهادند و رسیدند و فتح کردن یکی در حصار را رخنه ها کرده در آمدند و بسیاری به قتل آوردند عمارات مطلقاً از حصار و خانه و مسکن و کاشانه با زمین هموار گشت.

چون قهر سپاهش در آمد دست همه خلق شد کشته شهر پست

حصار و بیوت و مساکن نماند و جزنای از اسفراین نماند (شامی ، نظام الدین ، ۱۳۶۳: ۸۵-۴۷).

بالاخره شهر اسفراین در اواخر دوران طهماسب دوم و ابتدای حکومت نادر یعنی در سال ۱۳۷۱ میلادی/ ۱۱۶۰ هـ.ق مجدداً توسط افغانه ویران شد و از آن پس هیچ وقت روی آبادانی ننید.

بقایای شهر قدیمی اسفراین که امروزه معروف به «شهر تاریخی بلقیس» است در ۳ کیلومتری جنوب غرب شهر کنونی اسفراین قرار گرفته است که بالغ بر ۲۰۰ هکتار وسعت دارد و به شماره ۴۴۹۷ در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده است. این مجموعه با توجه به پتانسیل های معماری، شهرسازی ، تاریخی ، هنرها و دیگر ارزش های فراوان خود و با همراهی تفکری معمارانه، باستانشناسانه و علمی، می تواند به عنوان یکی از بزرگترین قطب های گردشگری در استان و حتی کشور تبدیل گردد. آثار موجود در این مجموعه شامل بقایای ارگ و خندق پیرامون آن ، شارستان شامل: برج و بارو، مقبره شیخ آذری ، ویرانه های معروف به منار تپه (مسجد جامع) ، کوره سفالگری ، آب انبار، بازار ، یک گورستان وسیع در نزدیک دروازه شرقی و ربض شامل: کاروانسرا ، بنای معروف به یخدان ها است. بر همین اساس بن مایه کتابی که پیش رو دارید بر مبنای بررسی های هدفمند باستان شناختی در سالهای

۱۳۸۵ و ۱۳۸۷ در شهرستان اسفراین و نتایج هفت فصل کاوش های باستان شناختی و مرمتی در سالهای ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۴ در شهر تاریخی بلیس است.

کتاب حاضر ۶ فصل دارد که عبارتند از :

فصل اول : به جغرافیای طبیعی و انسانی شهرستان پرداخته و مطالب آن برگرفته از کتب جغرافیای منتشر شده در مورد شهرستان و درموردی برگرفته از متون تاریخی و بررسی های باستان شناختی در منطقه است.

فصل دوم : مربوط به تاریخ سیاسی اسفراین در دوران اسلامی است و مطالب آن از متون تاریخی و جغرافیایی گرفته شده و بر مدارک باستان شناختی و سکه شناسی متکی است.

فصل سوم : مربوط به موقعیت اسفراین بر سر راه تجاری شرق به غرب ، بویژه راهی که جرجان را به نیشابور پیوند می داد و از اسفراین می گذشت و نقش مهمی در رونق اقتصادی و شکوفایی فرهنگی آن داشت می پردازد. در این بخش تمام منازلهای که از جرجان به اسفراین و از آنجا به نیشابور منتهی می شده و در متون تاریخی و جغرافیایی به ذکر آنها اشاره شده پرداخته شده سپس به مکان یابی این منازلهای طبق بررسی های باستان شناختی در منطقه اتکا شده است.

فصل چهارم: مربوط به وجه تسمیه شهر تاریخی اسفراین و معرفی مختصر از تاریخچه و آثار موجود در مجموعه می باشد. مطالب این بخش با استناد به متون تاریخی سکه شناسی و یافته های باستان شناختی است.

فصل پنجم: این فصل مربوط به تشکیل و معماری مجموعه (ارگ ، شارستان و روضه) می باشد. مطالب این بخش به این صورت تدوین گردیده که ابتدا جهت درک و آشنایی بهتر در مورد هر ساختار به یک پیشینه و تعریفی کلی از آن پرداخته شده و سپس به ریشه یابی ساختار این مجموعه در متون تاریخی و جغرافیایی و اسناد محلی و سفرنامه ها و در نهایت به توصیف این آثار طبق یافته های باستان شناختی و معماری در مجموعه پرداخته شده است.

فصل ششم: این فصل به هنر ها و حرف موجود در شهر تاریخی بلیس پرداخته است. در این فصل ابتدا توضیح مختصری در مورد پیشینه هر هنر و یا حرفه داده شده است و سپس به توصیف و توضیح آثار بدست آمده طی کاوش های علمی باستان شناسی که طی چند فصل در مجموعه صورت گرفته پرداخته شده است که بخش اعظمی از این آثار در موزه مرکزی استان نگهداری می شود و یا در موزه ها و کلکسیونهای خارجی و ایرانی قرار دارند که برای تحقیق به آنها اتکا شده است.

در تدوین این کتاب سعی شده است از کتابهای مرجع تاریخ و معماری استفاده شود و جهت درک بهتر مطالب معماری مجموعه، مختصری از تعاریف ، خصوصیات ، عملکرد و... آثار معماری و تاریخی آورده شده و پس از آن توضیح کامل در خصوص هنر و معماری هر بخش از شهر تاریخی ارائه شده است.

امید است این کتاب مورد استفاده و رضایت خوانندگان ، دوستان و ارادتمندان فرهنگی، دانشجویان و محققین عزیز باشد و موجب توجه بهتر به حفاظت، صیانت، مرمت و احیاء آثار تاریخی ارزشمند مملکت عزیزمان ایران شود.